

Tasavvuf Kültüründe İntikam (Erzurumlu İbrahim Hakkı Örneği)

The Revenge in Islamic Mysticism (An Example from Erzurumlu İbrahim Hakkı)

Mustafa Güne

Özet:

Tasavvuf kültüründe, insanın en büyük düşmanı, kendi nefsi ve benliğidir. Bunun için başkalarıyla uğraşmak yerine, kendi nefsini ıslah edip kötülüklerden uzaklaşarak ondan intikam almak yoluna gidilmiştir. Çünkü benlik ve nefis, eğitilmediği takdirde insanın ebedi hayatını tehlikeye sokabilecek bir özelliğe sahip olur. Nefis, eğitilerek yaratıcının razı olduğu bir dereceye yükselebilir. XVIII. yüzyıl mutasavvıf şairlerinden Erzurumlu İbrahim Hakkı Divanında, nefsin olumlu ve olumsuz (genellikle olumsuz) bazı özelliklerine vurgu yapılmıştır. Bu yazıda, ilgili eserden seçilen örneklerle nefsin bazı özellikleri üzerinde durulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Tasavvuf, Nefis, İntikam, Erzurumlu İbrahim Hakkı.

Abstract:

In Sufism, the greatest enemy of a man is his self and his flesh. For this reason, Sufism taught one to keep away from evil and thereby take revenge from his flesh. Unless flesh and self is disciplined, they will pose a threat to man's eternal life. The flesh, by training, may rise to a degree which is acceptable to God. A 18th century sufi poet, Erzurumlu İbrahim Hakkı, wrote about the positive and negative (generally negative) aspects of the flesh in his book Hakkı Divanı. This article enumerates a selection of verses on some of the properties of the flesh as expounded in this work.

Keywords: Islamic mysticism, flesh, revenge, Erzurumlu İbrahim Hakkı.

Tasavvuf kültüründe, affedici olmak önemli bir erdem olarak kabul edilir. Tasavvuf büyükleri, affeden ki inin, Allah tarafından affedilece ini ifade ederek insanları kin, nefret ve öç alma gibi kötü tutku, duygu ve davranı lardan uzakla tırmak istemi lerdir. Kötülükleri emreden e itilmedi nefis-i emmâre, insanı kin, nefret ve intikam gibi zararlı davranı ve duygulara sürükler. Nefis e itimi, insanın kötülüklerden uzakla ıp erdem yolunda ilerleyebilmesi için mutlaka ya anması ve mutlaka yerine getirilmesi gereken bir süreç olarak kabul edilir.

Tasavvuf kültüründe, insanın en büyük dü manı, kendi nefsi ve benli idir. Bunun için tasavvufî hayatta ba kalılarıyla u ra mak yerine her insanın kendi benli inde bulunan zararlı alı kanlıkları ıslah veya yok etmesi gerekti i inancı hâkimdir. Çünkü benlik ve nefis, e itilmedi i takdirde insanın ebedi hayatını tehlikeye sokabilecek bir özelli e bürünür. Nefis (emmâre), e itilerek ilk yaratılı nda oldu u gibi insanı, yaratıcısının kendisinden razı oldu u bir dereceye (nefs-i kâmile) yükselebilir. Bu yükseli te takip edilen zorlu sürece tasavvuf literatüründe seyr ü sülûk adı verilir.

XVIII. yüzyıl mutasavvıf airlerinden Erzurumlu brahim Hakkı Divanında, nefsin olumlu ve olumsuz (genellikle olumsuz) bazı özelliklerine vurgu yapılmı tır. Bu yazıda, Erzurumlu brahim Hakkı Dîvânından¹ seçilen bazı örneklerle, insanı intikama yönlendiren temel unsurlardan birisi olan nefsin bazı özellikleri üzerinde durulmu tur.

Tasavvuf kültüründe, gücü yeterken güçsüzleri affetmek önemli bir erdem olarak kabul edilir. Tasavvuf büyükleri, intikam alma a gücü yeterken affedici olan ki iyi, her eye yeten gücü Allah'ın affedece ini ifade ederek insanları, daima kin ve nefret kötü tutku duygularından uzakla tırmak istemi lerdir.²

Tasavvuf kültüründen geni ölçüde etkilenen fütüvvet geleneklerinden biri de insanın gazap, kin, nefret ve intikam ürünü olan duygu ve davranı lardan kaçınmasıdır. Bu konuda Muâviye ibn Ebu Süfyan'ın öyle dedi i rivayet edilir: “Gerek sahip oldu um ve gerekse sahip olmadı ım ey için neden kızayım? E er malik isem intikam alma a muktedirim; artık nefsimi gazaba sokmam. Malik de il isem, benim ona kızmı olmam, kar ımdaki ki iye bir zarar vermez. Onun için nefsimi yine gazaba sokmam.”³

¹ Mustafa Güne , *Tıpkıbasım ve Yeni Harflerle Erzurumlu brahim Hakkı Dîvânı*, stanbul 2008.

² Sülemî, çev. Süleyman Ate , *Tasavvufta Fütüvvet*, Ankara 1977, s. 38.

³ age., s. 73.

Varlıklar içinde ahsen-i takvim⁴ suretinde yaratılan bir sultan olan insano lu, nefsinin olumsuz yöndeki isteklerine uyarsa yaratılı mın en yüksek noktasından (Ahsen-i takvim), en a a ıda bulunan bir dereceye dü er. Tasavvufi anlayı a göre yaratılı mda ilâhi cevher ta ryan tek varlık olan insan, sonsuz derecede iyilik ve kötülü e müsait olan bir varlıktır.

Melekler, sadece iyilik yapabilecek, eytan da sadece kötülük yapabilecek bir yaratılı a sahiptir. nsan, nefis yönüyle eytanî, ruhsal bakımdan da melekî bir varlık oldu u için hem iyilik hem de kötülük yapmaya müsait bir varlıktır. Dolayısıyla insan benli i, çok yönlü bir özelli e sahiptir. Kendini sadece nefisten ibaret olarak gören ki i, onun pe inden giderek hayat sermayesini kötüye kullanmı olur.

nsanın eytanî yönünü temsil eden nefsin çe itli dereceleri vardır. Bu derecelerin ilk basama ı nefis-i emmâre olarak adlandırılır. Nefsi, tasavvufi terbiyeye tabi tutulmamı yani nefis-i emmare sahibi bir ki i, daima intikam almak ister. Tasavvuf, insanın hayvani yönünü temsil eden nefsi e iterek meleki tarafını (ruh) güçlendirir. Böylece intikam ve nefret gibi nefsanî boyutlu duyguları yok etmeye çalı ır. Bunun için riyazet, halvet ve oruç gibi ibadetlerle nefis terbiyesi yapılır. Nefis terbiyesinde ba arıya ula mak için insan-ı kâmile (mür it) ihtiyaç duyulur.

Sosyal hayatta, bir kimsenin kendisine yapılan haksızlık ve küçük yanlış ların intikamı pe inde ko ması, ili kilerin daha da gerginle mesine yol açar. Affedici olmak, insanlar arasındaki ba ları güçlendirir ve toplumsal huzura zemin hazırlar. Tasavvuf, bir taraftan nefsi terbiye ederek onun kötü isteklerine mani olurken bir taraftan da toplumsal barı ın temini noktasında da çok önemli bir kamusal hizmet görevini de üstlenmi olmaktadır. Toplumsal huzura sahip olmayan toplumların üretip ilerleme imkânları da oldukça zayıflamı olur.

ntikam mefhumuna, Klasik Türk edebiyatının temel kaynaklarının ba nda gelen ve slâm'ın kutsal kitabı Kur'an'da da yer verilmi tir. Allah'ın doksan dokuz isminden biri de Müntakimdir (ntikam alıcı). Kur'an'da, “Allah, intikam sahibidir, intikam aldık, alaca ız, aluruz.” (Ali mran 4, Maide 95, brahim 47, Zümer 37, Secde 22, Zuhuf 41, Duhan 16, Araf 136, Hicr 79, Zuhuf 25) buyrulur. (bkz. *Kur'ân-ı Kerîm ve Türkçe Anlamı Meâl*, Haz. Hüseyin Atay, Ya ar Kutluay, Ankara 1985.)

Bu ayetlerde geçen, intikam ve intikam alma ifadesi, “büyük bir mahkemede yine büyük bir hâkim tarafından suçluların cezalandırılması ve zulme maruz kalan mazlum insanların hakkının zalimlerden alınması” ekinde yorumlanabilir. Kutsal kitapta geçen bu

⁴ *Kur'ân-ı Kerîm ve Türkçe Anlamı (Meâl)*, hzl. Hüseyin Atay, Ya ar Kutluay, Ankara 1985, s. 593; “Biz, insanı en güzel ekinde yarattık.” Tin (95) suresi ayet nu. 4.

tür emirlerin, kötülükten uzakla tırma anlamında toplumsal barı n teminine yardımcı olabilece i söylenebilir. Böyle bir intikam ve cezalandırma olgusu olmamı olsaydı dünya hayatında, kötülük yapan ve adaletsiz davranı lar da bulunan kimseleri engellemek oldukça zorla ır belki de imkânsız hâle gelirdi.

Kültürümüzde kötülük yapan bir kısım insanların, yaptıklarının kar ılı nı dünya hayatında alacakları ve maruz kalınan bir haksızlık kar ısında, ki inin kendi kendini sorguya çekip nefis muhasebesi yapması gerekti i dü ünülür. Bunun için anonim hale gelen a a ıdaki mısralar daima hatırlanır: “*Cümle e yâ Hâlık’ındır, kul eliyle i lenir. /Emr-i Bâri olmayınca, sanma bir çöp deprenir / Hak intikamını yine kul eli ile alır./Ledün ilmini (hikmet, mana ilmi) bilmeyen bunu kul yaptı sanır.*”

Tasavvufta, kötülüklerden arınmak ve intikamdan uzakla mak için insanın özü olarak kabul edilen kalbin, çe itli hastalıklardan, kötü alı kanlıklardan kurtulması ve ki inin nefisini e itmesi (tezkiye-i nefis) gerekir. Genellikle, nefsi ıslah süreci, a a ıdan yukarıya do ru öyle sıralanır: nefis-i emmâre, nefis-i levvâme, nefis-i mülhime, nefis-i mutmainne, nefis-i râziyye, nefis-i marziyye ve nefis-i sâfiye (kâmile). Nefsin, bazı derece ve özellikleri öyle sıralanabilir:

Emmâre: Kötülükleri emreden nefis-i emmâre, yerine getirilmesi gereken emir ve yasaklara uymaz. Nefis-i emmâre sahibi bir ki i, ehvet dü künü olup hayvanî nefsin tahakkümü altındadır. *Levvâme*: lahi emir ve yasaklara uymaz, günahlarından pi manlık duyar ve günah i lemeye devam eder. *Mülhime*: Bu safhada, nefis belli bir ölçüde terbiye edildi i için kötü istekler, yerine getirilmese de onlara kar ı gizli bir meyil ve istek söz konusudur. *Mutmainne*: Nefsin bu basama ında bulunan kimseler, ilim sahibi olmalarına ra men amel bakımından zayıftır. *Râziyye*: Razı ve memnun olan nefis demektir. Bu makam, velîlerin mertebesi olarak bilinir. *Marziyye*: Razı olan (olunan) nefis anlamına gelir. Allah’ın kendisinden razı oldu u nefistir. Kurân’da, nefsin bu derecesi ile ilgili olarak öyle buyrulmu tur: “Ey itminânına ermi nefis! Sen Rabbinden, Rabbin de senden razı olarak Rabbine dön! Kullarımın arasına katıl ve cennetime gir!”⁵ *Sâfiye (Kâmile)*: Bütün kötülüklerden sıyrılıp manevi olgunlu a ermi olan nefistir. Bu mertebeye ula an ki inin bütün sıfatları güzeldir ve yaptı ı her davranı ekli ibadet sayılır.⁶

XVIII. yüzyıl mutasavvıf airlerinden Erzurumlu brahim Hakkı, nefisle ilgili olarak en önemli eserlerinden biri olan Dîvânında u görü lere yer vermi tir:

⁵ age., s. 593; “O, senden, sen de O’ndan ho nut olarak Rabbine dön!” Fecr (89) suresi ayet nu. 28.

⁶ Süleyman Uluda , *Ku eyri Risâlesi (Tasavvuf lmine Dair)*, stanbul 2003, s. 222-290; Mehmet Zahid Kotku, *Nefsin Terbiyesi*, stanbul 1983, 209-256.

A kınla olan buldu ayân devlet ü ikbâl
Hem izzet ü iclâl
Benlikde kalan nefse uyan müdbir-i bîmâr
Çekmi o ziyânı (müs.1/23)⁷

İlahi a ka sahip olan kimse, manevi bir güce sahip olur. Benli ine güvenen ve nefsin kötü isteklerine uyan bir hasta gibi zarar etti. Nefs-i emmare, insanı kötülöklere yönlendirerek tehlikeli yollara sürükler. İlahi a ka mazhar olan ki i, talihli ve en kuvvetli olan ki idir. Nefsini terbiye edemeyen kimse ise talihsiz bir hastaya benzer.

Fi‘lin bu cevher ü araz ü akl ü nefsdür
Kavlin gönülde vahy ile hikmetdir ey Hudâ (2/10)

İnsan, ilahi a ka ula mak için akıl ve nefsinin ıslah etmeli ve duygularını istikamet yolunda kullanarak hâkim olmalıdır. Akıl ve nefis, daha çok insanın be eri yönüyle ilgilidir. İnsano lu, bu özelliklerini iyi bir yolda kullanarak da gönül dünyasını zenginle tirebilir. Allah, gönüllerin hâkimidir. İnsanın, fiil ve sözünün birbiriyle uyu ması gerekir. Güzellikleri söyleyip dile getirmek yetmez; onları kuvveden çıkarıp fiiliyata dökmek gerekir.

Bîgâne eyle rûhumu bu akl u nefsdan
ki cihânda kıl beni a kınla â inâ (2/14)

Ey Allahım! Ruhumu, akıl ve nefsin maddi ba larından kurtar. Bana iki cihanda senin a kının güzelli ini tattır.

Rûh-ı nefs-i nebâtı seyr it ezhâr ü fevâkihden
Cemâl-i nefs-i hayvânîyle her hayvân cihân olmu (3/45)

“Ey insan! Bitkilerin çiçek ve meyvelerinde, ruhanî olan nefislerini seyret. Hayvanî nefsinin güzelli iyle de ba ta insan olmak üzere her canlı, büyük bir cihan gibidir.” Bitkilerin, çiçek ve meyvelerinde bulunan tohumlar, onların ruhları olarak kabul edilebilir. Ba ta insan olmak üzere, yaratılan her canlı, hayatta olması yani kendi çapında bir can ta ıması bakımından, küçük bir cihan kabul edilir.

Gören açlıkda görmü dür eger a kı eger rûhu
Alan açlıkda almı dır künûz-ı nefs-i insânî (5/21)

A k ve ruh yolu olan açlık, insan nefsinin terbiye eden bir hazinedir. Açlık, a ka ula ma yolunda önemli bir vasıtaadır.

Eger cennet dilersen nefsdan geç gönlüne gel kim

⁷ Manzum metinlerden sonra verdi imiz rakamlar, Erzurumlu brahim Hakkı Dîvânında bulunan iirlere aittir. (Mustafa Güne , *Tipkibasım ve Yeni Harflerle Erzurumlu brahim Hakkı Dîvânı*, stanbul 2008)

Cehennem nefsidir bed-hûylarıdır nâr-ı sûzânı (5/51)

E er cennete girmek istersen, nefsinin isteklerinden vazgeçerek gönül dünyasına yönel. Cehennem, nefsin kötü huylarını yakan bir ate tir.

Ey gönül ahvâlimi bir kerre te hîs eyle sen

Kim karîn-i a k u cânsın yâ refîk-ı nefis ü ten (7/2)

Tenden Hudâ'ya dilde seferdir cihâd-ı nefis

Kat'-ı tarîk-ı Ka'be-i cân u tayy-ı mâsivâ (8/21)

Nefisle mücadele, kesretten vahdete yolculuktur. Masiva, bu yolcu a engel olur.

Hemân Allah için halkı severdi bugz ederdi hem

Ne döst olmu du nefsiçün ne dü men ol kerem kânı (11/4)

Hep i'tibârı atmı am â ıklıga el katmı am

Ben nefsi dâsta satmı am bu dü menânı neylerem (12/4)

A kın demi her bir nefes bu kalbe saykal vursa bes

Bil a k u cândır hem-nefes nefis-i behîmîdir fenâ (24/8)

Bu tende Âdem ü Havvâ be-gâyet rû en olmu dur

Velî ma'nâda akl u nefis-i külldür Âdem ü Havvâ (29/5)

Ehl-i nefis oldu a kdan mahrûm

Ehl-i dil a k ile mü'eyyed olur (80/8)

Nefis ü hevâya tâbî' olan ten esîridir

Sultân odur ki olmu o mahkûm-ı rây-ı a k (156/6)

Nefsâni olma âdem-i rûhânî ol eger

Dil hânesinde Hakkî dilersen likâ-yı a k (156/7)

Hayât buldu o kim bildi nefsin ey Hakkî

Kim oldugun bilen aslâ ne gam görür ne helâk (169/7)

Ekl eger olsa kalil nefis ola hâr u zelîl

Kalb ola sâf u cemîl göstere dil-ber cemâl (183/5)

Kendi nefsin bilmeyen câhildir ol ârif degil

Her cevâbı kim o söyler mâ'nîde sâ'ildir ol (188/5)

Kim ki bilmi nefsin olmu mâsivâdan rûhı pâk

Nutk-ı pâkinden safâ bul kim dile vâsıldır ol (188/6)

Nefsi dü men bilüp Allâhı sadîkım buldum

Fikr-i nefsi unudup zikr-i Hudâ'ya dü düm (217/5)

Çün geçdi nefsîm ten sûzeninden
Gül- en göründü dil revzeninden (261/1)
Çün uyudun nice bin gece nefis hazzı için
Bir iki eb ne olur yâr-ı gâr için uyuma (270/2)
Bekâ istersen ol fânî bu nefsi eyle Râbbânî
Bekâ-ender-bekâ bul ol yem-i vahdetde dür-dâne (273/2)
lâhi Hakkî'yı a kınla öyle kıl hayrân
Ki mest olup unuda hazz-ı nefis ü dünyâyı (282/7)
Ne olursa koy ki bu olsun hô yerin bulsun
Her kazâ ba üzre gelsin koy bu nefis ölsün
Cân gülistânı açılsun ten bâğı solsun
Tek bu dil dildârı bulsun mutma'in olsun
Tek bu cân cânâna irsün a k ile tolsun (muh.4/1)
Sen halk ile yorulma
Bu nefis ile hem kalma
Kalbinden irag olma
Allâh görelim neyler
Neylerse güzel eyler (muh.7/10)
Hakkî Hakk için nehâr u leyl ol kâ'im
Ölmezden olup sen ol gamından hâ'im
Oldukça bu nefis hayy gönüldür nâ'im
Nefis ölse gönül bulur hayât-ı dâ'im (rubâ'î-50)
Nefsîm beni çok yemekle eyler pür-gam
A ırla up olurum esamm ü ebkem
Az yiyüp az içsem ola gönlüm hurrem
Cismim hem olur hafîf ü cânım pür-dem (rubâ'î-53)
Nefsim beni aldamakla fırsat bekler
Çün sofrâ bulur o dem çekip emekler
Tergib eder ifrât yemek içmekler
Dü men beni dostdan alıkor egler (rubâ'î-54)

Nefis, ki iyi aldatmak için daima fırsat bekler, bir sofrâ buldu u zaman hemen ona ko ar, yeme içmede daha fazlasını ister ve dostâ ula ma a engel olur.

airin de belirtti i gibi nefis, ki inin en büyük dü manı olup fırsat buldu u zaman ehvani arzularını gerçekle tirmeye çalı ır. Nefis, ki inin dostu (Allah) ula masına engel olan büyük bir dü mandır.

Açlık ki tok eyler ol kamu a'zâyı
Açlıkla bu nefis terk eder dünyâyı
Hem açlık açar rumûz-ı her ma'nâyı
Açlıkda bulur bu cân ü dil Mevlâ'yı (rubâ'î-58)
Nefs ehline gerçi açlık olmu zindân
Ammâ o gönül ehlinedir hô meydân
Açlıkda gönül safâ bulur lezzet-i cân
Pes cûdur ehl-i Hakk'a Hakk'dır ihsân (rubâ'î-59)

Sonuç

XVIII. yüzyıl mutasavvıf airi ve iir sahasında Yunus Emre okulunun önemli bir takipçisi olan Erzurumlu brahim Hakkı, Divanında, nefisle ilgili daha pek çok mısra vardır. Bunların hepsinin zikri ve günümüz Türkiye Türkçesine çevirisi bir yazının sınırlarını aca ı için biz bunlardan bir kısmını yazımıza dâhil etmi olduk.

Tasavvuf kültüründe, nefse muhalefet ederek onun aksi yönde hareket etmek daima bir erdem olarak kabul edilmi tir. slâm kültürünün bir ürünü olan slâm tasavvufu, geni ölçüde slâmî kaynaklardan da etkilenmi tir. Kur'ân'da da daima nefsin kötülükleri emretti i hatırlatılmı tır.⁸

Erzurumlu brahim Hakkı Divanında da daima nefsin insanı kötülüklerle te vik etti i belirtilir. airin, bu tehlikeye kar ı insano lunun aç kalarak (riyâzet) nefsin desiselerinden kurtulması gerekti ine i aret etti i görülür. Erzurumlu brahim Hakkı, nefsin gösterdi i kin, öç alma ve intikam gibi süflî duygulardan uzakla maları için insanlara a k yolunu gösterir.

Kaynaklar

Atay, Hüseyin, Ya ar Kutluay, *Kur'ân-ı Kerîm ve Türkçe Anlamı (Meâl)*, Ankara 1985.
Güne , Mustafa, *Tıpkıbasım ve Yeni Harflerle Erzurumlu brahim Hakkı Divanı*, stanbul 2008.

⁸ *Kur'ân-ı Kerîm ve Türkçe Anlamı (Meâl)*, hzl. Hüseyin Atay, Ya ar Kutluay Ankara 1985, s. 241; "Ben nefsimi temize çıkarmam; çünkü nefis, Rabbimin merhameti olmadıkça, kötülü ü emreder. Do rusu Rabbim ba ı layandır, merhamet edendir." Yusuf (12) suresi ayet nu. 53.

z, Mahir, *Tasavvuf*, stanbul 1997.

Kotku, Mehmet Zahid, *Nefsin Terbiyesi*, stanbul 1983.

Ate , Süleyman, (çev.) *Sülemî. Tasavvufta Fütüvvet*, Ankara 1977.

Uluda , Süleyman, *Ku eyri Risâlesi (Tasavvuf İmine Dair)*, stanbul 2003.